

השגחת ד' במשנת הראי"ה

סוד הכרת דרכי ד' הוא ידיעת ההשגחה העליונה ודרכי ההנהגה הרוממה.

(עין אי"ה ברכות ז, ב)

השגחת ד' על בני האדם נתפסת כדבר מובן מאליו אצל אדם מאמין, ועם זאת היא מלווה בדרך כלל בשתי טעויות נפוצות:

1. ההבנה כי השגחת ד' על המציאות משמעה שמה שקרה במציאות היה חייב לקרות, כיוון שעין ד' פקוחה על כל המתרחש בעולמנו.

2. אם קורה דבר שאני רוצה שיקרה - לדוגמה: אני פוגש "במקרה" אדם שרציתי לפגוש, יצאתי לתחנת האוטובוס והוא בדיוק הגיע וכדומה - אני מייחס זאת להשגחה. כתוצאה מכך אדם לעתים רואה במקרים, אף הקטנים ביותר, אישור משמים לכיוון שבו בחר. כדי להבין את הטעות בתפיסות אלו נקדים בבירור מבנה התנהלות העולם כפי שעולה מכתבי הרב, נדון בתפיסתו את השגחת ד' במבנה זה, ונדגים את עקרונות ההשגחה בסיפור יוסף ואחיו. הדברים שזורים בכתבי הרב ומפורטים בשיעוריו על ספר הכוזרי (נדפסו בחוברת 'ניצני ארץ', גיליונות ד, ה, ז).

א. מבנה העולם והבחירה החופשית

ללא מטרה מוסרית, אין לעולם הצדקה קיומית. בעולם של הפקר המתנהל ללא סדר חיים חברתי ו"כל דאלים גבר", החיים מתרוקנים מתוכנם. הידין' על פי חז"ל (אבות א, יז) הוא אחד משלושת הדברים שהעולם קיים עליהם. הצדקת קיום העולם גם במצבו הנוכחי היא בקיום מטרה מוסרית נעלה הגורמת לעולם להתעלות ממצבו הנוכחי.

1. חוקי המוסר וחוקי הטבע

בחוברת 'ניצני ארץ' (גיליון ה, עמ' 19) מובאים דברי הרב זצ"ל:

וידוע כי באין בחירה ורצון חופשי, אין מקום לא רק למוסר חיצוני - אבי החוק והסדר הגורר אחריו שכר ועונש, אך גם אין מקום למוסר פנימי - הנובע מעומק מצפוננו של האדם, מבלי שום יחס לשכר ועונש ולחוק חיצוני מכריח... המוסר הפנימי הזה הוא המרסן את התאוה, והבולם את "האנכיות" הנפרזת המונחת בטבע האדם, והוא תבלין כל המציאות הנותן טעם לשבח במטרה הקדושה והתכלית העליונה בו.

המוסר עצמו מורכב ממוסר חיצוני ופנימי:

מוסר חיצוני - עניינו מערכת של חוק וסדר הנבנית על בסיס ערכים מסוימים וגוררת שכר או עונש בעקבות קיום או אי קיום של אותם החוקים.

מוסר פנימי - עניינו ייסורי מצפון המתעוררים באדם בעקבות התנהגותו בלא יחס לשיקול של שכר או עונש. לקיום המוסר הפנימי ישנה חשיבות גדולה בריסון אנוכיות מופרזת הנמצאת בטבעו של האדם, והוא תורם לרומם את האדם ממצבו.

לקיומם של המוסר הפנימי והחיצוני יש צורך בתנאי מוקדם, והוא: מתן אפשרות בחירה חופשית לאדם. אין מקום לשכר ועונש על פעולה שאדם מוכרח לבצעה, כיוון שאיננה גילוי של רצון טוב. כמו כן, מצפוננו של האדם לא ייסר אותו על פעולה שהיה חייב לבצעה במערכת הפועלת בחוקי הכרח. הכרח חיצוני לאדם החי במערכת עם בחירה חופשית כעולמנו, מעמיד בפני האדם את האפשרות לסרב להכרח, אף אם ישלם מחיר על סרבנותו. במערכת מוכרחת אין אפשרות זו עומדת על הפרק, בדיוק כפי שלשמש אין אופציית סירוב לזרוח בבוקר.

החכמה העליונה צריכה ליצור עולם שעלה במחשבה; עולם שיש בו אידיאלים נעלים ושאיפות מוסריות הנדחפות מלמעלה להתממש, ויחד עם כך - מרחב מחיה מספיק גדול על מנת לאפשר לאדם בחירה חופשית. המוסר הדורש מערכת של חוק וסדר לא הוקם כמערכת חיצונית בעולם. הקומה הראשונה שנבראה היא המערכת הטבעית של חוקי הטבע שאנו מכירים. זו מערכת שהשתלשלה מההוויה הראשונה בקשרים של סיבה ומסובב, והתפתחה למערכת מגובשת של סדרים וחוקים המבטיחים את המבנה החיצוני של העולם. כקומה שנייה מעל חוקי הטבע נבנתה מערכת חוקי מוסר הטוויה אף היא בקשרים פנימיים בתוכה, וארוגה בתוך מערכת חוקי הטבע. שתי הקומות הללו קשורות אחת בשנייה ומשפיעות אחת על רעותה. המשותף לשתיהן הוא שאין לאדם שליטה על החוקים בהן. אך בעוד חוקי הטבע פועלים כמערכת מכאנית, המערכת המוסרית מקיימת קשרי גומלין עם החלטות האדם וכתוצאה מכך מושפע גם הטבע.

2. ממד החופש בבראיה

כדי לאפשר בחירה חופשית יש להציב מול מערכת חוקי הטבע הנצחיים, שהם כחוקי ברזל שאינם ניתנים לשינוי, מערכת ללא חוקים כובלים. מערכת זו היא מערכת שיש בה מרחב לחופש פעולה, ומקרים שבהם מעשה אינו גורר אחריו בהכרח תוצאה מסוימת.

חשוב להדגיש שכל מה שאנו מדברים על 'מקריית' זה רק בהקשר לנקודת מבטנו. מבחינת הבורא, גם במקריית יש סדר ומשקל, והיא שבה בסופו של תהליך אל המגמה הכללית. וכך כותב הרב (ניצני ארץ, ה, עמ' 21):

המשל בזה, צייר אמן צייר על הבד תמונת כפר שלם, על בתיו וחצריו, גניו וגדרותיו, וחפץ למסור ציור התקופה, באיזה זמן מתקופת השנה הוא מדבר, והוא מסמל את החורף בציור שלג נופל משמים ארצה. נמצא שיש פה שני מיני ציורים: בבואו לצייר צורת הבתים, הוא מצייר ציור סימטרי, הכל בקצב ומדה, הפתח פתח, והחלון חלון, כל דבר כמדת תבניתו, אבל בבואו לצייר את השלג צריך דוקא להתכוון לאי סימטריות... מה הוא עושה, מכוון את מכחולו, או מניח מכחולו ועזבו אל המקרה, ומצליף וזורק בלי שום כוונה, בכדי שהנקודות הלבנות, סמל פתיית השלג, יפלו בלי כוונה ובלי סדר, והסוקר יקבל הרושם של פתיית שלג הנופלים בלי סימטריה. אבל בכ"ז המקריית היא רק לגבי הסוקר, אבל הצייר באמת כיוון פה את המקריית ולא נפלו מאליהם בלי כוונת מכוון.

לכאורה ניתן היה ליצור רק מערכת של מקרים, על מנת לאפשר בחירה חופשית לאדם; אולם זו טעות. במערכת כזו, ללא חוקים מוצקים וקבועים הבאים לאפשר למטרה המוסרית להתגלות בעולם, לא הייתה שום משמעות לבחירה. כי יש ערך לבחירה רק אם למעשה יש השלכות על ההמשך. אחרת, זו פעילות ללא תוצאה הדומה לאדם המוטל בים סוער ופועל בכל כוחו במטרה להישאר בחיים בין הגלים הסוערים, תוך שהוא מתנועע תנועות סרק. זו הרבה תנועה בלא בחירה של ממש. הבחירה מתאפשרת רק בהעמדת האדם בתווך בין החוקים הקבועים לבין

המקרייות הקיימת לצדם, ובכך פעולתו יכולה לחשוף את הטוב במציאות. כיצד הדבר מתבצע?

3. מציאותה של הבחירה

הבריאה בנויה על חלוקה לשני יסודות: בלשונו של הרב - 'נקודות' ו'קווים'. וכך נכתב ביניצני ארץ' (גיליון ד, עמ' 40):

הבורא ברא את הבריאה על שני יסודות: יש מגמות תכליתיות, נצחיות, להם אנו קוראים נקודות. הנקודות הנצחיות האלה הן בלתי משתנות... ושם אין מקום לבחירה האנושית. היסוד השני, האמצעים, הדרכים, השבילים המובילים אל הנקודות, אל המגמות התכליתיות הנצחיות, להאמצעים ולהדרכים האלה אנחנו קוראים קוים, כי המה כקוים היוצאים מן הנקודות ומתפצלים מהם לאין ספורות ולאין קץ ותכלית. מהם ישרים ומהם אלכסוניים, יש סבה כללית ישרה, ויש אלפי סבות קטנות המובילות בדרך אי ישרה אל המגמה התכליתית הנצחית.

אלפי הסיבות הקטנות, חלקן באות מצד הטוב וחלקן מצד הרע. גם אלו וגם אלו יובילו בסופו של דבר אל המטרה התכליתית. קווים אלו, שפוזרו ביד נדיבה של בורא עולם, הם המאפשרים את חופש הפעולה של האדם. הוא אינו מוכרח בבחירתו באיזה קו לבחור, בדרך טובה או חלילה רעה. אף שכל בחירה אינה מנותקת מהמטרה הסופית, יש מקום לשכר טוב למי שבחר בדרכים הקצרות המרוממות אותו ומקדמות את המערכת העולמית כולה לבוא אל תחנתה הסופית. הנקודות עצמן כוללות בתוכן את חוקי הטבע הנצחיים, ועליהם - את חוקי המוסר הנצחיים, שהם התשתית של כל הבריאה. הקווים אינם מערכת סיבתית, אלא טמונה בהם המקרייות המאפשרת את חופש ההחלטה של האדם. האדם נמצא בין שתי המערכות הללו, והוא בהכרתו משקף את המציאות, נותן לה ממשות ומשלים בכך את הכוונה הראשונה והתכלית האחרונה שבבריאת העולם.

4. סוגי המאורעות

בסוגי המאורעות הקיימים במבנה המציאות, כפי שהוגדר לעיל, דן ר' יהודה הלוי (כוזרי, מאמר ה, כ; מהדורת אבן שמואל עמ' רכב), והוא מחלק אותם לארבעה: א-להיים, טבעיים, מקריים ובחיריים.

1. מעשה א-להי - הוא מעשה הנעשה בכוונה ראשונית מאת הבורא, לדוגמה: נס.
2. מעשה טבעי - הוא מעשה שמקורו הראשוני אמנם א-להי אך הוא תוצאה של מערכת חוקים.
3. מקרה - מעשה המופיע ללא סיבה מחייבת ושלא כתוצאה הכרחית מדבר שקדם לו.
4. בחירה - מעשה של האדם שלגביו היה לו חופש החלטה אם לעשותו או לא, וכן כיצד לעשותו. המעשים הא-להיים הם בתכלית השלמות. המעשים הטבעיים, לא שייכת בהם בחירה, כיוון שעצם קיומם הוא תוצאה של מערכת חוקית מחייבת. במאורעות המקריים ישנה אמנם אפשרות שיהיו או שלא יהיו, אך הדבר אינו מגדיר אותם כבחיריים כיון שלא ניתן להפעיל שיפוט מוסרי על כך שנעשו. הסיבה לכך שאין לראות אותם כבחיריים נעוצה בכך שחסרה בהם כוונה. הדבר דומה לתינוק היכול להזיק בשבירת חפץ ויכול גם שלא להזיק; אולם גם אם זיק, לא ניתן להאשימו על כך, שכן עשה מה שעשה ללא כל כוונה. המעשים הבחיריים הם הניתנים לשיפוט מוסרי, בהיותם משקפים גילוי של טוב או הפכו, והם מוצאים את תיקונם בסופו של תהליך בשיבתם אל התכלית שעלתה במחשבה הא-להית הראשונית, אף לאחר השתלשלות ארוכה.

ב. השגחת ד' בעולם

לאחר שביררנו את הרכבת העולם מחוקי טבע ומחוקי מוסר השזורים בו, וכן ממקרים המאפשרים בחירה חופשית לאדם, נשאלת השאלה: איך עובד עקרון ההשגחה הא-להית במורכבות זו, וכיצד הוא משתלב עם הבחירה החופשית האנושית?

1. אין מקרה בעולם כלל?

כשאנו באים להבין את הסברו של הרב עלינו לצרף קביעה נוספת שלו (עין איה ברכות א, קסז; עולת ראייה א, רעה):

משורשי האמונה ויסודי החכמה הא-להית הוא לדעת, שאין דבר שנעשה בעולם ויש ממנו תוצאות לגורל האדם, המוסרי או החומרי, שנעשה במקרה.

קביעה זו מקשה יותר את השאלה הקודמת, שהרי חוקיות הטבע לכאורה אינה מאפשרת התייחסות פרטנית לאדם מסוים. בנוסף קשה, אם אין שום דבר שנעשה במקרה, משמע לכאורה שהכול מתוכנן מראש, ואם כן, כיצד ישנה בחירה חופשית לאדם? וכן יש לשאול: לפי זה, מהו מקומו של החלק המקרי בעולם?

השאלה מחריפה יותר לאור עיגון קביעה זו בתפיסתם של המקובלים, כפי שכותב הרב (עין איה ברכות א, פ):

חכמי האמת ז"ל הורונו לדעת, כי אין מקרה **גמור** במציאות, בִּיחוד ביחש האדם ושכלו, שיחו ושיגו. על כן לא יפלו הדברים במקרה, וההרמוניא הכללית מקפת את העבר, ההווה והעתיד. נשים לב לדיוק לשונו של הרב, "אין מקרה **גמור** במציאות". וכן הרב מסייג "בִּיחוד ביחש האדם ושכלו, שיחו ושיגו". נתייחס לכך בהסבר התשובה בהמשך. ולשם כך נקדים ונאמר כי שלושה שלבים הם במערכת ההשגחה הא-להית: (א) בבריאה; (ב) במהלך הסיבובי של התפתחותה; (ג) במטרתה הסופית.

2. השגחת ד' בבריאת העולם

הנהגת ד' את העולם בנויה על בסיס עקרון-העל שכל מערכת הבריאה מובילה אל התכלית המוסרית שעלתה לפני רצונו יתברך בכוונת הבריאה, וממילא כל חלקיה כפופים לתכלית זו. וכך כותב הרב (עין איה ברכות ט, ב; עולת ראייה א, שעט):

...אין שום צד הכרח בהנהגה הכוללת והפרטית, כי אם הכל בכוונה לטובה. וכיון שמתגלה שאין קץ ליכולת העליון... וכיון שאין צד הכרח, מבואר שאין שום צד מקרה בעולם שלא יהיה **מכוון לתכלית הטוב**, שהרי שלמות כל הנהגה טובה היא ראוי שלא יעזב בה אפילו דבר קטן במקרה, אלא שלפעמים קוצר היכולת מונע שאי אפשר להתכוון על כל הפרטים שיהיו מכוונים אל תכלית נעלה. אבל כשהיכולת אין לה גבול, המדה כך נותנת שאין שום דבר קטן **נופל במקרה כלל**.

השגחת ד' באה לידי ביטוי כבר בשלב של היווצרות הבריאה, על כל מורכבותה. בשלב זה, ההשגחה היא מנקודת המבט הא-להית, שאינה מושגת על ידינו בכל היקפה. חכמתו של הקב"ה, המקיפה מראשית אחרית, נתנה מערכת מורכבת ומודרגת של חיים שבסיסה הוא מערכת הטבע הלא-בחירתית הכפופה לחוקים, שבאה להגשים את טובו וחסדו של הבורא. מערכת זו היא כוח חיים אחדותי המתפרט לאלפי פרטים הקשורים ביניהם בקשרי גומלין ומכילים את כל הדרוש להביא את העולם אל תיקונו.

3. השגחת ד' בהתפתחות הבריאה

החלק השני נובע מכך שחייבת להיות **בחירה חופשית** לאדם על מנת לקיים מוסר בעולם, דהיינו: התפתחות אל הטוב. לכן נבראה אותה מערכת של קווים, המאפשרת למקרים להיות בעולם ופותחת לאדם אפשרויות פעולה שונות באותו תחום שבין מדרגות החיים, הנקודות, מחויבות המציאות. לכל אפשרויות הפעולה נרקמו כל הדרכים היכולות להופיע כתוצאה מכך. המרחב שניתן לבחירה כולל גם את אפשרות החטא, מילוי כוחות האדם וחסרונם, ואפשרות שקיעת האדם בחסרונות או תיקונם. כולם טוויים בצורה כזו שכל אפשרות שהאדם יבחר או כל פעולה שיעשה - תשמש בסופו של דבר להגשמת מטרתו של העולם. הבחירה האנושית יכולה להיות להביא אל המטרה הא-להית בדרך חיובית או בדרך שלילית.

כמוביל הבריאה נבחר עם ישראל, וניתנה לו התורה שהיא קוד ההתקדמות אל המטרה והאידיאלים הנצרכים להגשמה. המערכת כולה מתוכננת לתת את כל הנדרש להביא אותו אל מטרתו. הדברים אמורים בעם ישראל בתור כלל, ומתוך כך אל כל פרט מפרטיו, וכתוצאה מכך, אל המין האנושי כולו והעולם כולו העומד להיות מושפע על ידו. קיימת התאמה מלאה בין המטרות לבין הכלים שנוצרו. חכמתו של הקב"ה מקיפה את כל המצבים האפשריים להיות בעתיד ומכינה את הדרוש להוביל מתוכם אל היעד הנכסף.

4. ההשגחה במפגש עם מטרת הבריאה

החלק השלישי הוא **המטרה העליונה** הסופית, שאיכותה הרוממה דרשה את כל המהלך המורכב. בסופו של התהליך, עם התעלות העולם, תתבטל אפשרות הבחירה ברע וכל המעשים יוטבו. האדם חי את חייו בתוך החלק השני, בין זמן הבריאה לזמן התיקון העתידי. בדיונונו על מהות ההשגחה נגדיר ראשית מהי ההשגחה הא-להית בחלק זה: **ההשגחה היא מפגש בין התוכנית הא-להית, שעלתה במחשבה שקדמה לעולם, לבין מאורע או מעשה במציאות - המתאים, משתלב או מקדם במשהו את מימושה.**

כדי להבין את מהלך ההשגחה בתחום זה צריך להפריד את הדיון לנקודות המבט מצד האדם ומצד הבורא. האדם אינו יכול להקיף במבטו את כל מורכבותו של המבנה. וכך כותב הרב (עין איה ברכות ט, נ; עולת ראייה א, עמי שמ):

הגשמייות והרוחניות, חוקי הטבע וחוקי השכל, חוקי המוסר והצדק וחוקי הנפש - כולם אחוזים בארג אחד: העבר, ההווה והעתיד, איך הם נסקרים בסקירה אחת, כולם מאדון אחד, הכל יוכל וכוללם יחד... וכולם קשורים הם בשלשלת ההשגחה העליונה להיות עזרה להרמת מצב האדם בכללו ובפרטיו, המחובר בלולאות עם כלל המציאות הגדולה והרחבה...

מצד הבורא הכול ערוך להגשים את התוכנית, וישנם שני סוגי מאורעות התורמים להגשמתה: בסוג הראשון - מאורעות הבאים כתוצאה **מפעולות** על פי הכוחות הנפשיים של בני האדם וכתוצאה של גילויים ויחסי הגומלין שבין האנשים השונים לחוקי הטבע והמוסר, כפי שהזכרנו. כל מערכות הכוחות השזורים אלו באלו ומקרינים אלו על אלו ערוכים בחכמתו יתברך לקדם את גילוי התוכנית הא-להית.

סוג אחר של מאורעות הם **המקרים**. הדבר נוצר מהצורך בבחירה החופשית שהביא ליצירת מציאות עם אפשרות של מקרה. כך מתאפשר לפרטים להתקיים במציאות גם כאשר אינם מממשים את התכלית הא-להית בפועל; אולם עצם קיומם נצרך מבחינה מערכתית להגשמת התכלית. הרוח יכולה להעיף חול, ופעולה זו תהיה תוצאה של צורך במערכת חיים שיהיו בה

רוח וחול, והרוח תעיף אותו לצרכים שונים. העפת החול המסוימת יכולה להיות לא נצרכת מבחינת ביטוי התכלית הא-להית, אלא כתוצאה מקרית של קיום המערכת. עם זאת מנקודת המבט הא-להית זהו מקרה מתוכנן מראש וקיומו נחוץ במציאות ובזה הוא תחת ההשגחה, אך אינו מהווה מעשה המגלה את ההשגחה בפועל.

5. תפקידו של האדם בגילוי ההשגחה

כדי להיחשב מעשה של השגחה, על המעשה להיות קשור לתכלית הא-להית, לא רק מצד עצמותה, אלא גם בתודעתו של האדם. תפקידו של האדם הוא לקשר את הכול אל התכלית באמצעות תודעתו ולא להשאיר מאורעות כחסרי ערך תכליתי. את זאת הוא יעשה על ידי כך שירומם את חייו לסדר ההשגחה הא-להית מתוך צפייתו לישועה. במידה ויתרשל, ייעזב למקרים הרעים.

להבנת העניין נחזור אל קביעת הרב שהבאנו קודם (עין איה ברכות א, קסז):

משורשי האמונה ויסודי החכמה הא-להית הוא לדעת, שאין דבר שנעשה בעולם ויש ממנו תוצאות לגורל האדם, המוסרי או החומרי, שנעשה במקרה.

גורל האדם הוא הציר שעליו מתקדמת התוכנית הא-להית אל גילויה. לשם כך היא משתמשת במקרים כדי לקדם את האדם לשלב נוסף, ולחשוף בו כוחות או לאפשר לו לעשות פעולות שיקדמו את מימוש התכלית. המאורע שיתגלה בפני האדם כמקרה, לאמיתו של דבר איננו מקרה. הוא שלוח מאת ד' כמקרה, כדי שהאדם יחשוף בתגובתו את הקשר שלו אל התוכנית הא-להית. זוהי עבודתו של האדם - לקשר את המקרה אל התכלית הא-להית.

הכול מכוון לתכלית הכללית, אך יש להבדיל בין שתי נקודות מבט: מנקודת מבטו של האדם, זוהי עבודתו - לקשר גם את מה שנקרה לפניו כמקרה אל התכלית הכללית. יתכן שאדם יתקשה בקישור בעת האירוע ויראה את הקשר רק רטרואקטיבית, לאחר זמן, וייתכן שלעולם לא יראה את הקשר. ואילו מנקודת מבט אחרת, לעתים רק א-להית, זה ייכנס תחת ההשגחה. וכך כותב הרב בהמשך דבריו (שם):

כל המקרים כולם, כשמזדמנים בפגישתם - לתכלית מכוון הם, ומאחר שמתדבקים גם כן אל בחירת האדם, שיוציאם אל הפועל לתכלית הטוב, אם כן בהתעלם האדם ולא יפיק את התכלית, הוא חומס ח'ק המקרה שהוא מהטוב העומד להיות נפעל על ידו.

החשיבות של המקרה היא גדולה, כי הוא מאפשר את המצב שבו הפעולה תהיה תוצאה של כוונת האדם והשתדלותו, וחשיפת טוב כתוצאה מבחירת האדם היא המקדמת מוסרית את הבריאה. ועל כך כותב הרב (קבצים מכתב קודשו, עמ' קמא, קד/1):

על כן צריך תמיד השתדלות בכל דבר טוב, בין כללי בין פרטי, כדי לכוון את ההצלחה הטובה בנקודת המקרים המכוונים על ידי ההשגחה הכללית והפרטית.

בגילוי המוסריות המביאה את הטוב האינסופי חושף האדם את משמעותה של בריאת המקרה במציאות ומבטא בכך את עצמיות האדם היא נשמתו.

יתרון האדם הוא ביכולתו לרתום גם פעולות רחוקות ביותר לשיפור המוסריות ולחיוזק הטוב במציאות, ובכך להפוך אותן לחלק מגילוי ההשגחה בעולם. וכך כותב הרב (עין איה ברכות ט, ג): על יחידי הסגולה להתבונן מכל דבר באורח פרטי יותר, לקחת תוצאות טובות מכל אשר יזדמן לידם. ובאורח כזה יוציא את כוונת ההשגחה העליונה אל הפועל כפי המדה שהם ראויים לכך.

ובמקום אחר כותב הרב (שם, נג):

ואין בכל דבר הנוגע לאדם, באיזה יחש שיהיה, שיהיה נעזב ומופקר למקרה. כאשר בכלל אין דבר קל בעולם שיוצא מכללות המציאות כולה מבלי הקשר אליו... הגרעין הפנימי הוא תמיד טוב, וכל המסיבות המזדמנות, אפילו היותר מקריות, הכל נארגות הנה במסכת סוד ההשגחה העליונה, שיצא אל הפועל הכח הצפון לטוב ולחסד... שכך יצר יוצר האדם את נפשו בחכמתו, ככל הנטיות הטבעיות שבהשתמש בהם האדם לטובה הוא קולע את סוד ההשגחה העליונה וכוונתה בהם.

עם זאת יש להעיר, כי מבחינת האדם ישנו קושי בקריאת המציאות, כיוון שהוא אינו יכול להיות בטוח בפרשנותו למאורעות. ראשית, עליו להיות בקי ומבין בפרטי התוכנית הא-להית עד כמה שהבנתו משגת, ועם הידע שרכש לנסות לזהותה באירועים העוברים על הכלל ועליו באופן פרטי. האדם צריך לא להישאר פסיבי, אלא לנקוט בפעולות לקידום מימוש התוכנית. כל פעולה שתיעשה על פי התורה בדיוקנות עד כמה שניתן יש בה קידום המציאות, כי רק לתורה ידוע סדר המעשה הבונה את העולם המוסרי של הכלל והפרט.

ג. מהות ההשגחה

1. שתי הטעויות בעניין ההשגחה

לפי הסברו של הרב מובן מדוע הגדרנו כטעויות את שתי התפיסות הרווחות בעניין ההשגחה. הטעות הראשונה הייתה הקביעה שמה שקורה במציאות חייב לקרות כי יש השגחה. לאור הבנת מנגנון ההשגחה במציאות, מובן שאין לומר על מעשה שהיה, שחייב היה לקרות. ההשגחה מאפשרת לאפשרויות שונות להתקיים במציאות, והאדם - בבחירתו בין הדרכים הרבות למימושה של התוכנית - משפיע על ההתהוות וההתקמות של המשך הדרך על פי האפשרויות שנטו מראש להתגלות מכל החלטה אפשרית שלו. גילוי השגחה בפועל הוא רק בקיום ההשקה בין התוכנית הא-להית לבין אירוע במציאות, כך שאירוע שיכול היה להופיע בצורה שונה במציאות עדיין ייכלל במסגרת גילוי ההשגחה. אין זה סותר שיהיו גם מאורעות שיכוונו מלמעלה כדי לקדם את התוכנית או כתגובה למעשה האדם לפי חוקי המוסר שנארגו בבריאה. הטעות השנייה הייתה נתינת שם של גילוי השגחה כשקורה מקרה במציאות והוא דבר שהאדם רצה בו קודם לכן. המקרים הם חלק אינטגרלי של המציאות. לכן יתכן שאפגוש במקרה חבר שרציתי לפגוש ואין בזה להעיד שהדבר בא בהשגחה. ואולם אם מעשינו יקנו לפגישתנו משמעות לגילוי של דבר טוב במציאות או לקידום מוסרי כלשהו, יש מקום לקשור זאת אל ההשגחה.

2. סוד ההשגחה

ישנו כלל יסודי שלמדונו חז"ל (מכות י, ב):

מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים: בדרך שאדם רוצה לילך, בה מוליכין אותו. כלומר, בחירת האדם היא הבסיס להתנהלות המציאות סביבו והוא לא רק מגיב להתרחשויות. האדם אינו יכול לראות בכל מאורע שקורה ומתאים עם מחשבתו המקורית, אישור משמים למחשבתו. יתכן שהוא טועה, ומן השמים משתפים פעולה עם טעותו ומגלגלים את האירועים בהתאם. לכן על האדם להיזהר מלראות במקרים שקורים לו אישור משמים לכיוון שבו בחר. קשה יותר הוא הפענוח בדברים הקשורים לכלל, כי לאדם אין אפשרות לדעת את עומק כל החשבונות השזורים ומשקללים את כל הכוחות ואת העבר עם העתיד. לכן, אף שאדם יודע את

המטרה של התוכנית הא-להית, אין באפשרותו להניח שהוא יודע גם את הדרך המפורטת שבה היא תתממש במציאות. בפרט אחרי החורבן והסתלקות השכינה, אומר הרב (ניצני ארץ' ה, עמ' 34), שקשה לומר קביעה פסקנית בזה. אפשר לייחס לבורא את המהלכים הגדולים, כמו:

המלחמות הגדולות, מפלות ערים ונצחונות עמים, עמים ומדינות יורדים ונכחדים, ועמים קמים עולים משפל המדרגה ומנצחים, כובשים ומושלים.

יחד עם זאת יש לדעת שעם ישראל מממש את האידיאליות הא-להית במציאות בכוחות נשמתו, ולכן ניתנה לו התורה שהיא התוכן של אידיאליות זו, ולפניה גלוי איך לגלגל את המציאות אל מטרתה. לכן ההשגחה בהקשר לעם ישראל תהיה במדרגה שונה מאשר בשאר מדרגות החיים במציאות, כי אין מקריות בקדושה. הגשמת מהותם הרוחנית היא עצמה התוכנית הא-להית במציאות, ולכן תתקדם התגשמותה רק מתוך פעולת העם בכללו ופעולת כל יחיד בו. וכך כותב הרב (עין איה שבת א, כ):

בערך ההשגחה הא-להית בהנהגת ישראל וגלגולי סבותיהם היו הדברים כולם מכוונים לתכליתם, גם החסרונות הפרטיים, גם השגיאות והדברים שהתרחבו מהם, כולם עולים בשקל הקודש לבצע את אשר הוכן במחשבה העליונה, ממגיד מראשית אחרית ב"ה.

3. מחלוקת הרמב"ם והמקובלים

הסברו של הרב מיישב את מה שנהוג לחשוב כמחלוקת הרמב"ם והמקובלים בעניין ההשגחה. הרמב"ם מבאר במורה הנבוכים (ג, יז) כי יש אירועים רבים בעולם שהם מקריים, כמו נפילת עלה ברוח, ואילו ההשגחה הפרטית נמשכת אחר השפע הא-להי לבעל השכל. מנגד, המקובלים, כפי שגם הרב מביא בעין איה (ברכות א, פ), רואים בכל פעולה במציאות תוצאה של השגחה פרטית. הסברו של הרב בעניין ההשגחה והדיוק בלשונו בהבאת דברי המקובלים מאפשרים ליישב סתירה זו. ההשגחה היא חיבור מעשה במציאות עם התוכנית הא-להית. אכן ישנם מקרים במציאות, כפי שהרמב"ם אומר. ההתייחסות של הרמב"ם היא מנקודת מבטו של האדם, ולכן הדבר תלוי בהבנתו השכלית את חיבור האירוע עם המגמה הא-להית. כך גם מפורשים הדברים בדברי הרב עצמו (עין איה ברכות ב, כג):

שבהיותו (=האדם) שם נגד עיניו מטרתו העיקרית, שיהיו כל ענייניו לחפץ כבוד השי"ת העליון, הוא מושגח על כל דרכיו בהשגחה פרטית ויפיק חפצו, כי לא יחפוץ כי אם טוב. ומתובל ביותר על פי דברי הרמב"ם במו"נ שההשגחה דבקה עם ההשגחה והשכל. והיינו בהשתדלות לזה התכלית.

כאשר האדם בכל פעולותיו מכוון לגילוי כבוד ד' בעולם - הרי הוא מחבר אותם אל המגמה הא-להית, ובזה הוא הופך את המעשים למושגחים, כפי שהגדרנו את ההשגחה. הרב אומר שהדבר מבואר לפי הקישור של הרמב"ם את ההשגחה עם השכל. המקובלים דיברו מנקודת המבט של ההנהגה הא-להית, כפי שהסביר הרב במשל השלג על הכפר, שגם המקריות במציאות היא מכוונת על ידי הבורא. לכן נכון לומר שנפילת העלה "במקרה" נעשתה בהשגחת ד', שהרי רצון ד' הוא שהעלה יפול באופן מקרי. אולם השגחה זו, אכן אין כוונתה לעשות צל על הנמלה, כפי שכתב הרמב"ם. הרב, כשהביא את תפיסת המקובלים, הדגיש כי לדעתם אין מקרה גמור במציאות, וכוונתו שאין מקרה שאינו על פי רצון ד'. כמו כן סיג בדבריו שקביעת המקובלים היא במיוחד "ביחס האדם ושכלו". ובזה ודאי שהכול מכוון, גם המקרים הנקרים לפני האדם, כפי שהדגיש הרב בעין איה שם (ברכות א, קסז), שאין דבר שיש ממנו תוצאות לגורל האדם

שנעשה במקרה. כפי שביארנו, עניינם של המקרים הוא לתת לאדם הזדמנות לקשר אותם אל התכלית הכללית ובוזה להוציאם מכלל מקרה ולחברם לשרשרת הגילוי של המוסריות הא-להית בבריאה.

להבנת דרך פעולתה של השגחת ד' במציאות יש השלכה על נושאים רבים, כמו הבנת מקומם של הטוב והרע במציאות, הקשר בין מצב המוסריות האנושית להתפתחות המדע והטכנולוגיה, היחס בין השגחת הכלל להשגחת היחיד, הסיבות להתנהלות בדרך המעוררת לעתים תהיות על ההשגחה ועוד. כל אחד מהם מצריך בירור ארוך החורג ממסגרת המאמר.

ד. ההשגחה בסיפור יוסף ואחיו

את העקרונות שעליהם עמדנו במאמר נבקש לבאר על פי מה שמסופר בתורה על מכירת יוסף¹.

1. סיפור יוסף ואחיו

יוסף חולם חלומות, ובעבורו הם כפעולות טבע מוכרחות, המגלמות מסר א-להי שנמסר לו ואינן תוצאה של הרהוריו ביום. הוא מספר על כך לאחיו, אולם הם רואים בחלומותיו שיגעון גדלות של יוסף המסכן את המשימה של הקמת עם ממשפחת יעקב. יעקב נוזף בגלוי ביוסף, אך נוצר את הדברים בלבו לראות אם יתקיימו.

יוסף יוצא לבקשת אביו לראות את שלום אחיו. כשאינו מוצא אותם בשכם הוא פוגש במקרה אדם בשדה המפנה אותו לדותן. במפגש מחליטים האחים בסופו של דבר למוכרו ולהציג את היעלמותו כמוות מידי חיה טורפת. החלטה זו נעשית בבחירתם החופשית מתוך תפיסת אחריותם המוסרית להקמתו של עם ישראל. האחים מחרימים את מי שיגלה את סודם, ומחוסר מניין לחרם הם מצרפים אליהם את הקב"ה. ד' אינו מגלה ליעקב בנבואה שיוסף חי אף שליצחק מגלה זאת, והאחים רואים בכך חיזוק מהשמים לדרכם.

יוסף מתמודד במצרים כעבד בודד בעולם זר, בין השאר בהחלטתה המוסרית של אשת אדוניו לפתותו. לאחר השלכתו לכלא הוא מנסה לנצל את פתרון חלומו של שר המשקים שבעיניו זה כהכרח במציאות על מנת להיחלץ משביו ונכשל, אך נקרא לפענח את חלום פרעה ומצליח, וכך זוכה במשרת המשנה-למלך.

הרעב, פעולה טבעית שאותה ד' מביא כהכרח במציאות, גורם ליעקב לשלוח את האחים לרכוש אוכל במצרים. עם הגעת האחים למצרים יוסף הזוכר את חלומותיו מוצא שעת כושר לממשם ובוחר להתנכר לאחיו. האחים, לאחר שחרורם ממעצר שלושת הימים והודעת יוסף על השארת

1. וכך כותב הרב בעין איה, ברכות ז', ב (עולת ראייה א, שו): "כשיסתכל האדם בכל הסיבובים בהנהגות האבות וכל הדברים הקטנים שגרמו להיות מכשירים ליציאת מצרים וצמיחת מלכות בית דוד, כנותת הפסים דיוסף וחלומות של פרעה ושל שר המשקים והאופים, הליכת יהודה לגוז צאנו וכיו"ב. וכבר התעוררו ע"ז חז"ל במד"ר ודרשו בפסוק כי אנכי ידעתי את המחשבות אשר אנכי חושב עליכם, להתבונן אורחות ההשגחה העליונה מהפעולות שבשעתם לא הי' עולה על דעת שיש להם תכלית נשגבה. וזאת היא גדולת ד', שיכיר איך הוא גדול אדונינו, עד שאפי' המקומות הרחוקים והמעשים הנעשים מלח סיבות אנושיות בחירות ולפעמים ג"כ משרירות לב הותל אשר לאדם, לכולם יש מערכה של הנהגה שמובילה יד עליון להציב מהם מטרה של טובה רוממה לאין חקר".

אחד מהם במאסר, מתחרטים על אי שמיעתם לתחנוני יוסף, אבל לא על עצם המכירה, מכיוון שלדעתם ד' הסכים למעשיהם. בסופו של תהליך יוסף מתגלה אל אחיו והם נבהלים מפניו. יוסף פונה אליהם בדבריו (בראשית מה, ח):

ועתה לא אתם שלחתם אתי הנה כי הא-להים וישימני לאב לפרעה ולאדון לכל ביתו ומושל בכל ארץ מצרים.

שבע עשרה שנה אחר כך, לאחר קבורת אביהם, האחים החוששים מנקמת יוסף שולחים לפייסו ומוסרים את הוראת אביהם שכאלו נאמרה. יוסף מרגיע אותם (שם נ, כ):

ואתם חשבתם עלי רעה א-להים חשבה לטובה למען עֲשֶׂה כיום הזה להחיות עם רב.

2. תפיסת ההשגחה אצל יוסף

יוסף הוא המבין האמיתי של מושג ההשגחה בכל הסיפור. יוסף הבין כבר מההתחלה, שההשגחה אינה זאת הנותנת אישורים לתפיסה האקטואלית שלו הנובעת מאינטרסים קטנים, אלא היכולת שלו להבין את התוכנית הא-להית במציאות ולהתחבר אליה היא היוצרת את ההשגחה. כאשר אדם יודע על פי לימוד מוקדם מהו הכיוון של התוכנית הא-להית במציאות, והוא מצליח לזהות את עקבותיה בתוך המאורעות, עומדת אז בפניו ההזדמנות להצטרף למהלכה בצורה פסיבית או בצורה אקטיבית, שהיא הדרך העדיפה יותר. יוסף, כ'בר חכים', מקבל את חכמתו מאביו, הרואה בו את ממשכו. זהו עולם של שאיפות כלליות, שמתוכנן נבנית נקודת מבטו של יוסף. דבר זה מביא אותו לחלום חלומות של שאיפות כלליות. יוסף הבין שחלומותיו נשגבים מתיאור מערכת יחסים בין אחים. הוא ראה בהם עצה עמוקה שצריכה להתברר במציאות. לכן הוא אינו ממחר להבין בכל דבר מה העניין ולסגור את המאורע בהבנה מצומצמת.

התוכנית הא-להית היא להוציא אל הפועל את מחשבתן של ישראל שקדמה לכול, והמאורעות האנושיים הם חלק מסיפור זה. המחשבה תחילה היא הרעיון הא-להי המתממש במציאות באמצעות כל סוגי המאורעות שנמנו בספר הכוזרי, כולל המאורעות האנושיים הנשזרים בהתממשות זו. גדולתו של יוסף הצדיק מתבטאת בהבנה מקיפה זו, והוא עולה בה על כל אחיו. כמי שקיבל מאביו את תורתו ואת אידיאל חייו, הבין יוסף שחלומותיו לא הגיעו אליו מכוח בחירתו והם מוסרים לו מסר. הוא ראה בהם את התוויית התוכנית הא-להית הנדרשת למימוש המחשבה הקדומה. לכן הוא מקבל על עצמו לעשות כל מה שיוכל לממשה. האחים אינם משתפים עמו פעולה, ורואים במסר של חלומותיו סיכון קיומי.

האחים, ששיתפו את ד' בחרם שלא לגלות ליעקב, טעו בגלל אי הבנת התוכנית הא-להית. שיתוף הפעולה של ד', שאינו מגלה ליעקב שיוסף חי, אין בו כדי לאשר את נכונות תפיסתם. זו טעות מקובלת בהבנת השגחת ד'. יש כאן דוגמה לכלל שבדרך שאדם רוצה ללכת מוליכים אותו מן השמים, וד' שיתף פעולה עם טעותם על פי כללי הבחירה החופשית.

יוסף, הנוצר את התוכנית הא-להית בלבו, נישא על ידי ההשגחה למצרים לבית פוטיפר. הוא אינו יודע לזהות כיצד הדבר יביא להתגשמות החלומות, אולם הוא משתדל לפעול נכון. כאשר הוא כמעט ונכשל בהתמודדות המוסרית מול אשת פוטיפר, דמות דיוקנו של אביו מתגלה לו. הוא רואה בה את המצפן לכל מהלך חייו ומקבל את ההחלטה הנכונה באותו רגע.

יוסף מנסה לזהות את התוכנית הא-להית בכל מהלך. הוא לוקח בחשבון שהתוכנית מתנהלת באמצעות כל סוגי המאורעות שבמציאות, ולכן אינו מנתח כל מהלך בראייה פרטית. אין הוא נשבר עם השלכתו לבית הסוהר, ואינו בא בטרוניה על כך שזו אינו תגובה א-להית ראויה

לעמידתו בניסיון. הוא מנסה תמיד להבחין אם קיימת התנוצצות של התוכנית הא-להית במאורעות, ובינתיים הוא פועל בצורה הטובה ביותר היכן שהוא נמצא. ואכן, ההשגחה מזמנת אליו לכלא את שרי פרעה ובסופו של דבר היא נושאת אותו אל פרעה. יוסף ממתין לשעת כושר למימוש חלומותיו. ברגע שהוא רואה את אחיו בין הבאים לשבור אוכל במצרים, הוא מבין שהגיעה שעת הכושר לממש את חלומותיו ומתנכר אליהם. כשהוא מתגלה אליהם, הדבר הראשון שהוא אומר להם הוא: מי ששלח אותי הנה הוא ד'. לא שלא קיבלתם החלטה למכור אותי. קיבלתם ואף ביצעתם, אך ההחלטות האנושיות בבחירה שבידי האדם - אף הרעות שבהן - נשזרות בידי ההשגחה להגשמת התוכנית הא-להית. למצרים, אומר יוסף אל אחיו, הייתי מגיע בכל אופן - אם לא על ידיכם, אז בדרך אחרת; לכן איני מקפיד עליכם. יוסף הוא יוסף הצדיק. במשך עשרים ושתיים השנים הוא לא עסק בפיתוח מרירות. הוא לא פנה בתפילות לדי שיביא נקמה על מי שגלגל אותו למצרים. יוסף יכול היה לבנות את חייו על מרירות וכעס כלפי האחים, אולם הוא צדיק החי בספירה עליונה. הוא מחפש איך לעשות את הטוב בכול מקום שהוא נמצא. בגובה שלו הוא מתעלם מחשבונות פרטיים, ולכן הוא המושגח. זהו יוסף הצדיק, וייתכן שאחרים אינם יכולים לחיות בגובה זה. כשאחיו באים אליו אחרי שבע עשרה שנה עם דברים בשם אביהם המת, יוסף מופתע מכך שהם עוד חיים בתפישתם הקטנה. יוסף היה יכול להאשים אותם בהתחמקות מאחריות, להוריד אותם על הברכיים ושיחיו את חייהם בבושה כדי שתהיה להם כפרה לעולם הבא. אך יוסף לא דרדר עצמו לכעס ולחיפוש צדק משפטי. יוסף הצדיק הגיב כך באומרו: "ואתם חשבתם עלי רעה, א-להים חשבה לטובה למען עֲשֶׂה כיום הזה להחיות עם רב". אתם חשבתם רעה עלי, בבחירתכם החופשית, אך העולם אינו הפקר. ד' ניצל את החלטתכם וצירפה לתוכניתו להחיות עם רב. אפשר להבין "עם רב" במובן המשפחה המורחבת, אפשר להבין "עם רב" כעם ישראל הצריך להתפתח בכור הברזל במצרים, וניתן גם להבין שהכוונה לכלל האנושות. זאת על פי התוכנית הא-להית הזוקקת את היווצרות עם ישראל במצרים ואת יציאתו על מנת להנהיג את ההיסטוריה האנושית אל מטרתה.

3. משמעות השקפתו של יוסף

יוסף מציב לנו מודל של איש א-להים, האדם המשכיל על פי נוסח הרמב"ם (מו"נ ג, יז), המבין שהתוכנית הא-להית אינה מתקדמת בהכרח כפי הבנתו. בשלב הראשון הוא מנסה להבין את התוכנית. בשלב השני הוא מנסה לראות מה מתממש ממנה בימיו. גדלותו היא בהבנה המיוחדת שחיי הם חלק מהתממשות התוכנית ובידיו לקדמה. כל סוגי המאורעות העוברים במציאות מנותחים על ידו בראייה כוללת, כי כולם מהווים כלים ביד ההשגחה הא-להית. לכן יוסף אינו נשבר כשהאירועים אינם מתרחשים לפי תוכניתו כמו עצם המכירה או ההשלכה לבית הסוהר. הוא מבין שתצמח מכך טובה, ועושה את שלו במקום שנמצא על הצד היותר טוב ובשלמות המוסרית הגבוהה ביותר. עם זאת הוא מחפש לנצל כל שעת כושר כדי להצטרף לקידום התוכנית הא-להית. כתוצאה מקבלת החלטות נכונות ברגע שזיהה אותן במציאות, הוא מביא לירידת עם ד' למצרים בתנאים משופרים ביותר.

בתוך הסיפור על יוסף ואחיו מופיע הסיפור של יהודה ותמר. ההשגחה הא-להית, שאינה כפופה לאופק המבט האנושי, טווה את המאורעות מתוך מבט מרחיק לכת הכולל מראשית אחרית, כך שמטעות אנושית ד' טווה את הבאת המשיח בלא ידיעתם של המעורבים בסיפור. וכך כותב

הרב בעין איה (שבת ב, נא):

כשנתרומם למעלה הכללית כפי הראוי למעלתן של ישראל, יוכר האור האמיתי שאין כאן רעות מוחלטות ולא קלקולים יסודיים, כי אם בצירוף אל זמנם ומקומם, אבל מצד ימי הנצח הכל שב וחוזר לתקנת המחשבות הטובות שחושב ד' א-להי ישראל על עמו, מחשבות שלום ולא לרעה, לתת לנו אחרית ותקוה.

אפילו

בשולי הברור של תפיסת הרב זצ"ל לגבי השגחת ד' בעולם, אני מבקש בדחילו ורחימו להתייחס לעניין השגחתו בהווה. לעני"ד, חורבן גוש קטיף אינו מהווה שאלה על הבנתנו העקרונית במה חובתנו לפעול בעולם. מאמינים אנחנו בקץ המגולה, וודאי שעלינו לפעול על מנת לקדמו. גם אירוע קשה, שאינו מתאים לכיוון ההתפתחות כפי שצפינו ושניסינו למנעו ולא הצלחנו, אינו משנה את עיקר האמונה בכיוון המיוחד שבו ד' מוליך את עם ישראל. ודאי ששגבה דעת ד' מאתנו, והקב"ה ימחזר את המאורעות כפי עומק דעתו הרמה.

אך עם כל חרדת הקודש מול קידוש השם של יושבי החבל הצדיקים, שעומד אני דום בפני מסירות נפשם בהיותם שם, אולי ד' רצה ללמד אותנו משהו. הדברים עתיקים והובאו בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין (מחשבות חרוץ עמ' 134-135). חנניה, מישאל ועזריה קידשו שם שמים ועשו רושם גדול; אך ד' מדקדק עם צדיקים כחוט השערה. בשעה שהם קידשו את השם, תשומת הלב הופנתה לחילול השם הגדול שכל ישראל כן השתחוו לצלם. הנהגת ד' קשורה בקידוש השם של כולם. כל עוד העם כולו לא התרומם לקידוש השם, אנו לא ממלאים תפקידנו. יתכן ורצה ד' לומר שלא מספיק שנקדש את השם בחוגנו. אם כל עם ישראל לא יתרומם להיות כמונו, יגרום הדבר קטרוג. אולם, כפי שמבאר ר' צדוק שם, מעשי הצדיקים לא ירדו לטמיון, חלילה. הם פעלו להשפעה על כולם, וסבלם הוא כפרה לעם ישראל כולו.

